

VIEWS OF EASTERN THINKERS ON PSYCHOLOGY

Mavluda Nurboyevna Oqnazarova*History teacher at the University of Asian Technologies*Email: mss.oqnazarova_94@mail.ru

Karshi, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Man, being, Plato, "animism", "dualism", doctrine, philosophical doctrine, "City of Virtuous People", "Philosophical Questions and Answers to Them", secondary body.

Received: 19.09.25**Accepted:** 20.09.25**Published:** 21.09.25

Abstract: This article provides a detailed analysis of the history of the formation of psychology as a science, its role in society, and the existence of ideas about psychology since ancient times, psychological characteristics in early times, and scientists who recognized these psychological views.

PSIXOLOGIYA FANIGA OID SHARQ MUTAFAKKIRLARINING QARASHLARI

Mavluda Nurboyevna Oqnazarova*Osiyo texnologiyalar universiteti tarix fani o'qituvchisi*mss.oqnazarova_94@mail.ru

Qashqadaryo, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: Inson, borliq, Platon, "animizm", "dualizm", ta'limot, falsafiy ta'limot, "Fozil odamlar shahri", "Falsafiy savollar va ularga javoblar", ikkilamchi jism.

Annotatsiya: Mazkur maqolada psixologiyaning fan sifatida shakllanish tarixi, jamiyatdagi o'rni va psixologiya haqidagi fikrlar qadim zamonlardan beri mavjud ekanligi, ilk davrlarda psixologik xususiyatlar va shu psixologik qarashlarni e'tirof etgan olimlar haqida batafsil yoritilgan va tahlil qilingan.

ВЗГЛЯДЫ ВОСТОЧНЫХ МЫСЛИТЕЛЕЙ НА ПСИХОЛОГИЮ

Мавлуда Нурбоевна Окназарова*Преподаватель истории в Университете Азиатских Технологий*mss.oqnazarova_94@mail.ru

Кариши, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Человек, бытие, Платон, «анимизм», «дуализм», учение, философское учение, «Град добродетельных людей», «Философские вопросы и ответы на них», вторичное тело.

Аннотация: В статье подробно анализируется история становления психологии как науки, её роль в обществе, существование представлений о психологии с древнейших времён, особенности психологии в ранние времена и учёные, признававшие эти психологические воззрения.

Kirish. Insonda jismoniy tanadan tashqari undan farqlanuvchi yana nimadir borligi haqidagi tasavvurlar qadimdanoq mavjud bo'lgan. Eng qadimgi davrlardayoq inson tush ko'rish hodisasi orqali ayrim odamlarning noyob qobiliyatlari (masalan, ovdagi muvaffaqiyatlar) o'lim va boshqa hodisalarning sabablarini tushuntirishga intilgan. Ammo dastlabki qarashlar mifologik xarakterda edi. Ular fikrlash orqali emas, ko'r-ko'rona ishonch vositasida egallanardi. Ruh haqidagi qarashlar ko'pincha nafas bilan bog'lanardi, ruhni esa uchar mahluq sifatida tasavvur etardilar[1].

Psixologiya haqidagi fikrlar qadim zamonlardan beri mavjuddir. Ilk davrlarda psixologik xususiyatlarni jonning ishi deb tushuntirilgan. Jonning o'zi esa odam tanasidagi maxsus ikkilamchi jism deb qaralgan. Bunday tasavvurlar «animizm» deb ataladi. Animizm so'zi –anima «jon» degan ma'noni anglatadi. Jon o'z mohiyatiga ko'ra olovsimon uchqundan iborat ekanligi Geraklit tomonidan, yoki olovsimon atomdan iboratligi Demokrit tomonidan ta'kidlangan[2].

Asosiy qism. Platonning «ideyalar tug'ma bo'ladi» degan g'oyalari psixologik fikr taraqqiyotiga juda katta hissa qo'shdi. Platon ta'limotiga ko'ra «ideyalar» mohiyati abadiy va o'zgarmas, ularning tabiiy olamdan tashqarida oliy olam mavjud bo'lib, ularni odam ko'zi bilan ko'ra olmaydi.

Platon psixologiyada «dualizm» oqimining asoschisi hisoblanadi. Dualizm so'zi ikki yoqlamalik yoki ikki mustaqil fikr degan ma'noni anglatadi. Dualizm ta'limoti mohiyati moddiy va ruhiy olam tana va psixikaning bir-biriga bog'liq bo'lmagan holda mavjud bo'lib, azaldan qarama-qarshi narsalar deb tushuntiradi. Platonning dualizm shogirdi Arastu (Aristotel eramizdan oldingi IV asr 384-322 yillar) tomonidan birmuncha muvaffaqiyatli bartaraf etildi. Aristotelning «Jon haqida» asari o'sha davrdayoq psixologiya maxsus fan sifatida maydonga kela boshlaganidan dalolat beradi. Ana shu tufayli psixologiya jon haqidagi fan sifatida maydonga kelgan va hozirgi kunda psixologiya fani o'z mazmunini batamom o'zgartirgan.

Arastu kishilik tafakkuri tarixida birinchi bo'lib ruh va jonli tananing ajralmasligini isbotlab berdi. Unga ko'ra, jon qismlarga bo'linmaydi, lekin u faoliyatimiz davomida oziqlanishi, his etishi va harakatga kelishi, aql-idrok kabi turlarga oid qobiliyatlarda namoyon bo'lishi mumkin. Birinchi qobiliyatlar o'simlik uchun, ikkinchisi va uchinchisi hayvonlarga, to'rtinchisi esa insonlar uchun xosdir. O'simliklar, hayvonlar ruhi va aql idrok odam ruhi ta'limoti bilan Arastu oliy qobiliyatlar

va ularning negizida paydo bo'lishini bildiradigan rivojlanish tamoyilini joriy etdi. Arastu organizmning tabiatdan olgan qobiliyatlarni faqat o'zining xususiy faolligi orqali ruyobga chiqarishga asoslangan holda xarakterning faoliyatda shakllanishi to'g'risidagi nazariyani ilgari surdi.

Geraklit, Demokrit, Aflotun, Arastularning ta'limotlari keyingi asrlarda psixologik g'oyalarni rivojlanishida tayanch nuqta bo'lib hisoblanadi.

Sharqda ham ilk psixologik qarashlar yuzaga keldi. Sharqda psixologik qarashlarning paydo bo'lishida buyuk Sharq mutafakkirlarining roli katta bo'lgan. Ular orasida Al-Xorazmiy, Al-Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mirzo Ulug'bek kabilar o'zlarining inson psixikasi va yosh avlodni tarbiyalashga doir boy fikrlar va qarashlarini meros sifatida qoldirganlar. Ular orasida ayniqsa Abu Ali ibn Sinoning mantiq, metafizika, tabiiy fanlar, ayniqsa, tibbiyot haqidagi fikrlari o'sha davr ilmiy taraqqiyotiga katta hissa qo'shdi. U maxsus psixologik muammolar bilan shug'ullangan olimlardan biridir. Uning ruh, asab tizimi haqidagi qarashlari katta ahamiyatga ega. Ayniqsa, Abu Ali ibn Sinoning temperament xususiyatlariga qarab yondashish zarurligi haqidagi fikrlari ming yildan so'ng ham zamonaviy psixologiyada o'z qimmatini yo'qotmagan. Abu Ali ibn Sino dunyoda birinchi bo'lib psixoterapevtik usullarni qo'llab ko'rgan olimlardan biridir[3].

Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Uslug' ibn Tarxon Forobiy 872-873 yillarda Aris suvi Sirdaryoga quyiladigan yerdagi Forob degan joyda tug'ilgan. Forobiy yashagan va ijod etgan davrda Markaziy Osiyo uzoq davom etgan bosqinchilik urushlaridan keyin arablarga bo'ysundirilgan va xalifalik tarkibiga kirgan edi. Arab xalifaligining yirik madaniy markazi Bog'dod bo'lib, bu yerda bosib olingan mamlakatlardan moddiy boyliklar olib kelinar edi. Bog'dod, Tigr va Yevfrat havzasidagi shaharlar, jumladan, Basra va Xaron arab tilidagi madaniyatning tabiiy-ilmiy tafakkur hamda ijtimoiy-falsafiy ta'limotlar rivojlanishining markazlaridan bo'lib qoldi. Bu yerlarda xalifalikning turli tomonlaridan ilmga tashna kishilar kelar edilar. Forobiy ham o'z ma'lumotni oshirish uchun Bog'dodga qarab yo'l oldi.

Farobiy ta'limoticha, to'rt element olov, tuproq, suv, havo ya'ni sodda substantsiyalarning o'zaro aralashuvi, qo'shiluvi jarayonida murakkab substantsiyalar vujudga keladi. Murakkab substantsiyalarning shakllanishi ham o'zining ma'lum tartibiga, qonuniyatiga egadir. Sodda substantsiyaning birlashuvidan avvlo minerallar, ya'ni neorganik jismlar vujudga keladi, so'ng esa o'simlik olami tashkil topadi. O'simliklar olami minerallardan farq qilib, o'sish, ulg'ayish qobiliyatiga egadir. O'simliklardan so'ng hayvonlar vujudga keladi. Hayvonlar harakat qilish, bir joydan ikkinchi joyga o'tish, ko'payish va sezish qobiliyatiga ega. Olam jismlari rivojlanishining oliy bosqichi insonning vujudga kelishidir. Inson barcha boshqa jismlar ega bo'lgan xislatlarga egadir, lekin u boshqa jismlarda bo'lmagan qobiliyat va kuchga, ya'ni aql va so'zlash qobiliyatiga

egaki, bu kuch uni tabiatning boshqa jismlaridan ajratib turadi va unga tabiat ustidan hokim bo'lish imkoniyatini beradi. Farobiy o'simlik, hayvon va insonga oid bo'lgan xususiyat va qobiliyatlarni bir butun holda quvvat deb atab, uni o'sish quvvati, hayvoniy quvvat va insoniy quvvat deb uchga ajratadi. Hozirgi ilmiy terminalogiya bo'yicha, Farobiyning quvvatlar haqidagi klassifikatsiyasini organizmdagi jarayonlarni biologik, fiziologik-psixik va fikrlash jarayonlariga ajratish deb tushunish lozim. Bilogik jarayon barcha tirik organizmga, fiziologik-psixik jarayon- hayvonlarga, aqliy intellektual jarayon, ong –faqat insonlargagina xosdir.

Asta-sekin ruh haqidagi tushuncha hayotning barcha ko'rinishlariga emas, faqat hozir biz psixika deb atalgan darajaga nisbatan qo'llana boshlandi. Psixika kategoriyasining negizida idrok va tafakkurdan tashqari ong tushunchasi yuzaga keldi, buning natijasida ixtiyoriy harakatlar va ularni nazorat qilish imkoniyati tug'ildi. Masalan, Galen (eramizdan oldingi II asr) fiziologiya va tibbiyot yutuqlarini umumlashtirib, psixikaning fiziologik asoslari to'g'risidagi tasavvurlarini yanada boyitdi. Uning ilgari surgan g'oyalari «ong» tushunchasi talqiniga muayyan darajada yaqinlashadi[4].

Natija va muhokamalar. XVII asr biologiya va psixologiya fanlari uchun muhim davr bo'lib hisoblanadi. Jumladan fransiya olimi Dekart (1596-1650) tomonidan xulq-atvorning reflektor (g'ayriixtiyoriy) tabiatga ega ekanligini kashf etilishi, yurakdagi mushaklarning ishlashi (faoliyati) qon aylanishning ichki mexanizmi bilan boshqarilayotganligini tushuntirilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, refleks (lotincha reflexus aks ettirish) organizmning tashqi ta'sirga qonuniy ravishdagi javob reaksiyasi sifatida talqin qilinib, asab-mushak faoliyatini obyektiv tarzda bilish vositasiga aylandi. Sezgi, assotsiatsiya, ehtiros yuzaga kelishini izohlashga imkon yaratildi.

Psixologiya fanining ilmiy asosga qurilishida ingliz olimi Gobbs (1588-1679) ruhni mutlaqo rad etib, mexanik harakatni yagona voqelik deb tan olib, uning qonuniyatlari psixologiyaning ham qonuniyatlari ekanligini ta'kidladi. Uning negizida – epifenomalizm (yunoncha eri – o'ta, rhainominon – g'ayritabiiy hodisa) vujudga keldi, ya'ni psixologiya tanadagi jarayonlarning soyasi singari ruy beradigan ruhiy hodisalar to'g'risidagi ta'limotga aylandi.

Niderlandiyalik olim Spinoza (1632-1677) ongni katta ko'lamga ega materiyadan sira qolishmaydigan voqelik, ya'ni yaqqol narsa deb, tushuntirdi. U determinizm (lotincha demmerminara – belgilayman) tamoyilining, ya'ni tabiat, jamiyat hodisalarining, shu jumladan psixik hodisalarning obyektiv sabablar bilan belgilanligi haqidagi ta'limot targ'ibotchisi edi[5].

XVII asrdagi yirik nemis mutafakkiri Leybnits (1646-1716) ning ta'limoti matematika, jumladan, integral va differensial hisoblar kashf etilishiga ta'sir etgan edi. Psixika hayot manzarasi arifmetik yig'indi tariqasida emas, balki integral tarzda namoyon bo'ladi. Leybnits tasavvurlarning uzluksiz chegaralanishi g'oyasiga tayangan holda persepsiya (bevosita ongsiz idrok)ni appersepsiyalar diqqat va xotirani o'z ichiga olgan anglangan idroklardan farqlagan edi. Leybnits

psixologiyaga psixikaning faolligi tabiati va uzluksiz rivojlanishi hamda psixikaning onglik va ongsizlik ko'rinishlari o'rtasidagi murakkab nisbat haqidagi g'oyani olib kirdi[6].

XVII asrda emperizm va sensualizmni tajriba va his etiladigan bilimning «sof» aql-idrokdan afzalligi haqidagi ta'limotning, ya'ni aqlda hech qanday tug'ma g'oyalar va tamoyillar bo'lishi mumkin emasligi haqidagi ta'limotning oldingi marraga ko'tarilishiga olib keldi. Bu ta'limotni ingliz faylasufi va pedagogi Jon Lokk (1632-1704) astoydil himoya qilib chiqqan edi. Uni empirik psixologiyaning asoschisi deb, hisoblash qabul qilingan. Barcha bilimlarning tajribadan kelib chiqishi haqidagi ta'limoti psixologiya uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Chunki u ruhiy hayotning aniq faktlari oddiy hodisalardan murakkab hodisalarga o'tish yo'llari puxta o'rganilishini taqazo etadi. J. Lokkning fikricha, tajribaning ikkita manbai mavjud bo'lib, biri tashqi sezgi a'zolarining faoliyati (tashqi tajriba) va ikkinchisi o'zining xususiy miyani idrok etuvchi aqlning ichki faoliyati (ichki tajriba) dir. Kishi hech qanday g'oyalarga ega bo'lmagan holda dunyoga keladi. Uning ruhi – «toza taxta» bo'lib, keyinchalik unga tajriba yozuvlari bitiladi. Tajriba oddiy va murakkab g'oyalardan tarkib topadi. Bu g'oyalar yo sezgilardan, yo ichki idrok (refleksiya) lardan hosil bo'ladi. Ikkinchi holatda ong real narsalarga emas, balki o'z xususiy mahsuliga yo'naltirilib, o'zi bilan o'zi bo'lib qoladi. J.Lokkning refleksiya ta'limoti kishi psixologik faktlarni interospektiv tarzda bilib oladi degan taxminga asoslangan edi. Bu bilan yana dualizm ta'limoti ilgari suriladi. Ong va tashqi olamni prinsipial jihatdan turlicha usullar yordamida bilish mumkinligi jihatidan ham ular bir-biriga qarama-qarshi qo'yilar edi [7].

J.Lokkning tashqi va ichki tajriba to'g'risidagi ta'limoti ikki xil xarakterga ega ekanligi ham materialistik ham idealistik ta'limotlarning taraqqiyotiga turtki bo'ldi. Materialistlar Gartli (1705-1784) bosh bo'lgan fransuz, A.N.Radishchev (1749-1802) boshchiligidagi rus materialistlari olamni bilishda tashqi tajribani asos qilib, olib inson psixikasining ichki mazmuni asosida odam atrof-muhit bilan o'zaro munosabati yotadi degan edilar.

XVIII asrga kelib nerv sistemasini tadqiq qilishda ulkan yutuqlarga erishildi (Galler, Proxazka). Buning natijasida psixika miya funksiyasi ekanligi haqidagi ta'limot vujudga keldi. Ingliz tadqiqotchisi Charlz Bell va fransuz Fransua Majandi tomonidan yoyiluvchi va harakat nervlari o'rtasidagi tafovut ochib berildi. Uning negizida psixologiya fanida reflektor yoyi degan yangi tushuncha paydo bo'ldi. Bularning natijasida ixtiyoriy (ongli) va ixtiyorsiz (ongsiz) reflektor turlari kashf qilindi.

Yuqoridagi ilmiy kashfiyotlar ta'sirida rus olimi I.M.Sechenovning (1892-1905) reflektor nazariyasi ruyobga chiqdi va ushbu nazariya psixologiya fanining fiziologik asoslari, mexanizmlari bosh miya reflekslarining o'ziga xos xususiyatlari tabiatini ochib berish imkoniyatini yaratadi[8].

Xulosa. Aytish kerakki, psixologiya fani borasidagi tadqiqotlar, kashfiyotlar shu bilan tugab qolmasdan, balki bu boradagi ishlar yanada kuchaytirilib samarali natijalarga erishildi.

1923-yilda psixologlarning birinchi yig'ilishida K.N.Kornilov psixologiyani qayta qurish vazifasini ilgari surdi. Psixologiya fanini rivojlantirishda judayam katta rol o'ynagan psixologlar quyidagilar: B.Ananov, P.P.Blonskiy, S.L.Rubinshteyn, L.S.Vigotskiy, R.S.Nemov va boshqalar, shuningdek keyinchalik o'zbekistonda ham yirik olimlar yetishib chiqdi. Ular jumlasiga M.G.Davletshin, E.G'.G'oziyev, M.Vohidov, V.A.Tokareva. R.Z.Gaynutdinov, V.M.Karimova, G'.B.Shoumarov, R.I.Sunnatova, Z.T.Nishonova va boshqalarni kiritish mumkin. Yuqorida nomlari tilga olingan olimlar o'zlarining g'oyalari va milliy mafkuralar bilan yoshlarda tafakkur sifatlaridan «mustaqillik», «tanqidiylik» kabilarni shakllantirishga e'tibor berdilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Каримова В. Психология – Т., 2002. –Б.25
2. Давлетшин М.Г. Умумий психология. – Т., 2002. –Б.29
3. Давлетшин М.Г. Умумий психология. – Т., 2002. –Б.45-46.
4. Каримова В. Психология – Т., 2002. –Б.36
5. Давлетшин М.Г. Умумий психология. – Т., 2002. –Б.40
6. Давлетшин М.Г. Умумий психология. – Т., 2002. –Б.41
7. Каримова В. Психология – Т., 2002. –Б.43
8. Давлетшин М.Г. Умумий психология. – Т., 2002. –Б.45.